

Het geheim van Tolsum: Inleiding

M.C. Galestin, E. Kramer, H.A. Laagland

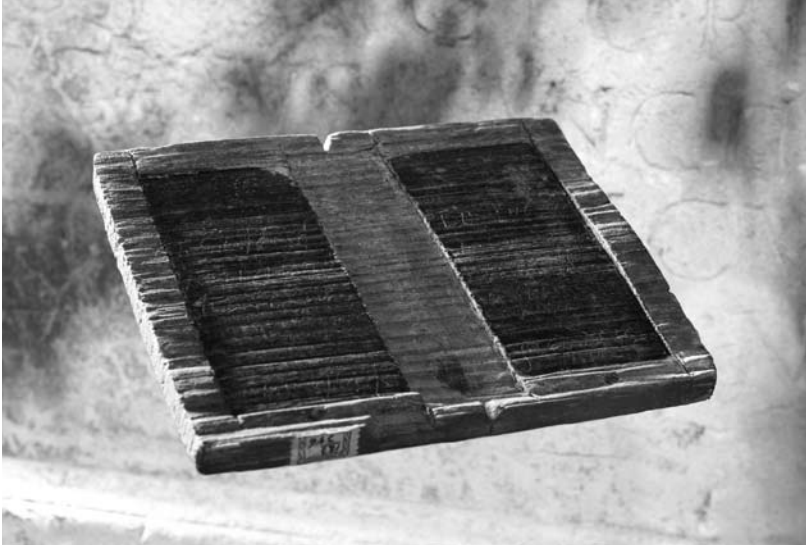
Summary

In 1914 a Roman stilus-tablet was discovered during commercial digging of an artificial dwelling mound (terp) near Groot Tolsum. The tablet (collection Fries Museum Leeuwarden), known as the Emptio Bovis Frisica, was first published by prof. C.W. Vollgraff in 1917, who interpreted the text as a sale of an ox. In 2009 a new edition, an initiative of Fries Museum and Tresoar, was presented at the conference The Tolsum Secret. The new edition is published by prof. A.K. Bowman, dr. R.S.O. Tomlin and prof. K.A. Worp and presents another interpretation: the tablet as a loan note. This introduction gives a survey of the research of the Tolsum Tablet (1917-2009), discusses Roman stilus-tablets and Latin handwriting in the context of the Tolsum Tablet, and aspects of the region Frisia in the Roman antiquity. It explains the conditions under which the Tolsum Tablet was discovered (commercial digging instead of archaeological excavation) and it concludes with possibilities for future research.

Het is maandag 18 oktober 1909 aan het einde van de middag, als het Stationskoffiehuis in Franeker langzaam leeg loopt. De openbare verkoop van de bovengrond van een stuk terpweiland bij 'Groot Tolsum' onder Tzum voor afgraving is net afgelopen en de bezoekers gaan naar huis. Zes mannen blijven achter om de verkoop te bekrachtigen. Sijbe Okkinga, notaris in Harlingen, voert het woord en leest de akte hardop voor. Onder hen bevinden zich verder de verkopende partij (mr. Jelle Hingst als gevolmachtigde van terpeigenares Adelaïde Hingst),¹ de koper (Johannes Hilarides, bijgestaan door IJsbrand Lammerts Brouwers), en getuigen (Jan Tanja, eigenaar van het stationskoffiehuis en Jakob Bergsma, notarisklerk). Als notaris Okkinga de akte heeft voorgelezen, is het moment aangebroken om het document te ondertekenen. En het is op dit moment, wanneer Hingst en Hilarides, de getuigen en de notaris hun handtekeningen hebben gezet onderaan de koopakte, dat de geschiedenis van het Tolsumer schrijfplankje begint.

Kort overzicht van onderzoek (1917-2009)

Bij het afgraven van de Friese terp 'Groot Tolsum' werd een ontdekking gedaan die archeologen, historici en juristen nu al bijna honderd jaar in

*Afb. 1. Het schrijfplankje van Tolsum (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 123-346)
(foto Henri Vos)*

de ban houdt. In het jaar 1914 werd een Romeins schrijfplankje gevonden met daarop een Latijnse tekst.² De handgeschreven letters waren moeilijk leesbaar, maar toch kon een tekst worden ontcijferd. De tekst bleek een contract te zijn over de verkoop van een koe voor een bedrag van 115 muntstukken, in hoogstwaarschijnlijk de eerste eeuw na Chr. Deze transactie is beroemd geworden en in veel publicaties wordt naar de tekst verwezen. Niet alleen vanwege de inhoud, maar vooral omdat het een Romeinse koopcontract betreft tussen een inheemse inwoner en een Romeinse burger dat in Friesland is gevonden, ver ten noorden van de grens van het Romeinse Rijk (afb. 1).

De tekst, de koopakte, werd in 1917 door de Groningse hoogleraar Grieks dr. C.W. Vollgraff gepubliceerd.³ Deze tekstlezing kent een aantal opvallende juridische formuleringen en levert geen eenduidige datering van het document op. Hoewel er in de loop der jaren een aantal voorstellen is gedaan om veranderingen in de lezing van de juridische formuleringen aan te brengen, bleef de strekking van de tekst nagenoeg ongewijzigd. De rechtshistoricus dr. E. Slob heeft in 1995 en 1998 een grondige studie naar enkele juridische formuleringen gepubliceerd. Ook heeft hij een ¹⁴C-datering laten uitvoeren in Groningen omdat er twijfels waren gerezen over de echtheid van het schrijfplankje. Het plankje bleek Romeins te zijn, maar met de gebruikte onderzoekstechniek was een exacte datering niet mogelijk.⁴

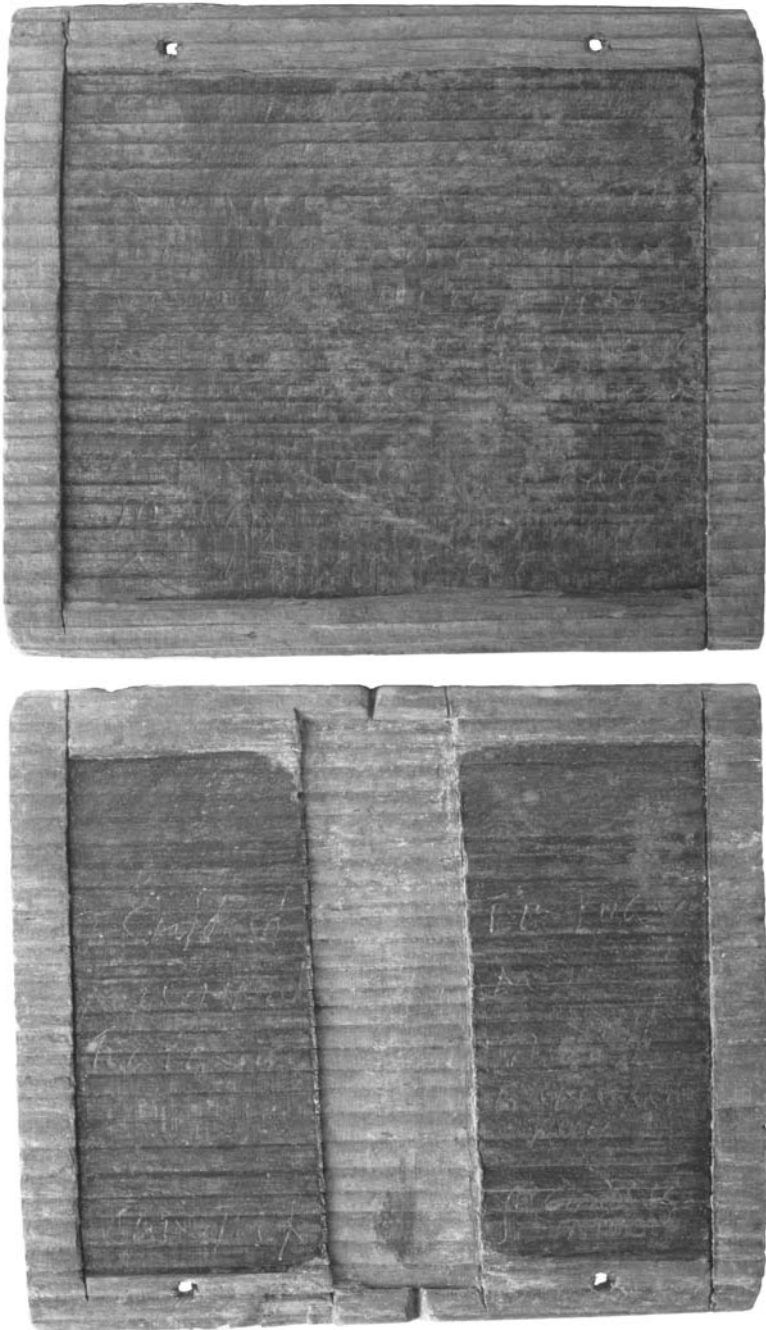
Behalve over de datering en enkele formuleringen was er ook twijfel ontstaan over de context waarin het document gevonden was. Een Friese terp leek niet de plaats waar een Romeins koopcontract thuishoorde, de plaats lag immers ver ten noorden van de *limes*. Om die reden werd een secundaire context vermoed (zie onder).

Het was daarom hoog tijd om het schrijfflankje zelf aan een grondig onderzoek te onderwerpen. De tekst bleek nog steeds leesbaar maar daarvoor was wel expertise nodig. Dankzij bemiddeling van de prof. dr. K.A. Worp, papyroloog aan het Leids Papyrologisch Instituut (Universiteit Leiden), hebben prof. dr. A.K. Bowman, directeur van het Centre for the Studies of Ancient Documents (CSAD; Universiteit van Oxford), en dr. R.S.O. Tomlin (Universiteit van Oxford) samen met Worp de tekst op het plankje grondig bekeken. Hierbij hebben zij gebruik gemaakt van nieuwe computertechnieken, die in staat zijn zo veel mogelijk inkepingen (en daarmee letters) zichtbaar te maken. Deze computertechnieken zijn speciaal voor het zichtbaar maken van inkepingen in dergelijke schrijfflankjes ontwikkeld op het CSAD. Zij kwamen tot geheel nieuwe bevindingen en hebben de tekst voor de tweede keer ontcijferd.

Dit onderzoek heeft aangetoond dat de tekst op essentiële onderdelen anders moet worden gelezen. Het schrijfflankje wordt nu geïnterpreteerd als een schuldverklaring tussen geldverstrekker Carus (of: Andecarus) en een anonieme schuldenaar. Verder is duidelijk geworden dat het schrijfflankje dateert van 23 februari 29 na Chr. Het schrijfflankje uit Tolsum is de oudste handgeschreven coherente tekst in Nederland en ook is het de meest noordelijk gevonden handgeschreven Latijnse tekst op het vasteland van Europa.

Romeinse schrijfflankjes en het plankje van Tolsum

Het schrijfflankje van Tolsum meet 1,7 x 13,8 cm. en is 0,8 cm. dik. Het heeft aan beide kanten aan alle vier zijden een rand van ongeveer 1 cm met daarbinnen een verdiept veld. Deze verdiepte velden waren oorspronkelijk met was bestreken. Aan een kant, de achterkant, is een verticale band van ongeveer 3 cm. breed uitgespaard (*sulcus*; zie onder) waarin geen was zat. Het oppervlak is zwart van kleur, omdat de waslaag oorspronkelijk met roet zwartgemaakt was. Er is geen onderzoek gedaan naar deze verdwenen waslaag. In een van de lange, horizontale, kanten zijn twee gaten geboord. In het midden van de achterkant is een kerf gemaakt. Het schrijfflankje is gemaakt van hout van de zilverspar (*abies pectinata*, *abies alba*). Deze boomsoort kwam in de Romeinse tijd in Friesland niet voor, maar wel in Midden Europa. Op beide kanten van het schrijfflankje staat een tekst. De beide teksten staan omgekeerd ten opzichte van elkaar: om beide teksten te kunnen lezen moet het plankje naar boven toe omgeklapt worden (afb. 2).

Afb. 2. Voorzijde en achterzijde van het schrijfflankje van Tolsum (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 123-346) (foto Fries Museum, Leeuwarden)

Afb. 3. Romeinse schrijfgrieffel of stilus van brons uit de terp Midlum. Lengte 13 cm (collectie Fries Museum, Leeuwarden, inv. 126-37) (foto Fries Museum, Leeuwarden)

Romeinse schrijfplankjes worden ook wel wastafeltjes genoemd. Dit is de letterlijke vertaling van het Latijnse *tabula cerata*. In het verdiepte gedeelte werd was aangebracht waarna in de dunne laag was de tekst werd geschreven met een stift. Deze stift (*stilus*) kon van brons, van ivoor of van been zijn en had een puntige kant en een platte kant (afb. 3). Met de punt werd geschreven en met de platte kant konden kleine fouten worden hersteld door de was glad te strijken. Met een extra brede spatel werd het hele vlak glad gemaakt en zo was het wastafeltje klaar voor een volgend gebruik. Deze spatel gebruikte men ook om nieuwe was in de verdieping aan te brengen. Naast de gebruikelijke houten wastafeltjes waren er ook meer kostbare exemplaren van ivoor.⁵

Schrijfplankjes waren het meest gebruikte materiaal in de oudheid om op te schrijven. Dit had vooral te maken met het gebruiksgemak dat een schrijfplankje bood. Over dit gebruiksgemak schrijft de Romeinse dichter Horatius: 'Draai vaak de schrijfstift om en schrap als je wilt schrijven wat ook herlezing waard is'.⁶ Ook de Romeinse redenaar Quintilianus prijst dit aspect van schrijfplankjes: 'Men kan het best in was schrijven, omdat uitwissen dan het gemakkelijkst is, tenzij minder goede ogen ertoe nopen liever perkament te gebruiken'.⁷ In de Romeinse wereld werden de schrijfplankjes gebruikt voor brieven, als notitieblokken (*pugillares*), voor letterkundige/ literaire concepten of uittreksels, in het schoolonderwijs en vooral ook als rechtsdocumenten.⁸ In deze laatste categorie valt het schrijfplankje uit de terp Groot Tolsum.

De bekendste schrijfplankjes zijn de plankjes uit Pompeii uit de eerste eeuw na Chr. die men in juli 1875 aantrof in een huis van de bankier Caecilius Iucundus, en de plankjes uit Dacië (West-Roemenië), gevonden tussen 1786 en 1855. Ook in Nederland zijn meerdere plankjes gevonden. Een schrijfplankje kon aan één zijde of aan beide zijden zijn uitgediept in een liggende of staande oriëntering. Er zijn plankjes met aan een zijde

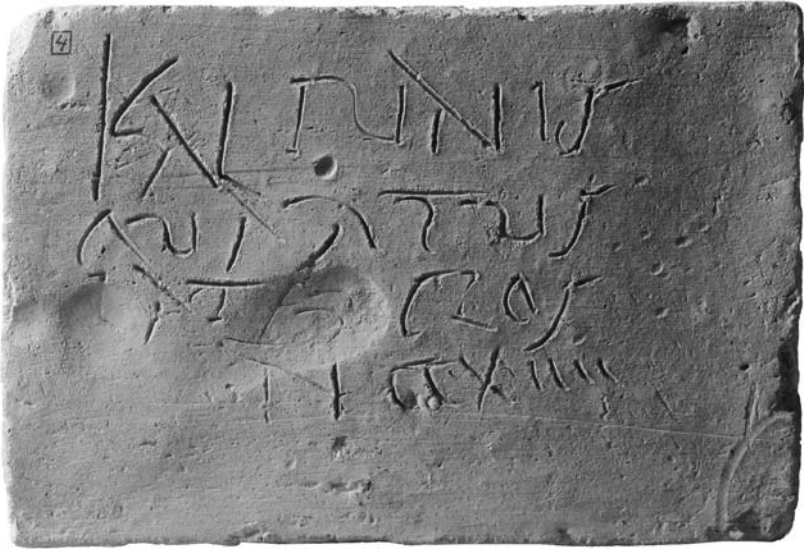
een sleuf (*sulcus*) in het midden. Schrijfplankjes kunnen uit meerdere plankjes bestaan. De plankjes waren voorzien van openingen waardoor een touw werd geregen. De plankjes in 'boekvorm' noemden de Romeinen een codex.⁹ Bestond zo'n codex uit twee plankjes, dan spreken wij van een diptychon, bij drie plankjes van een triptychon en bij meer dan drie plankjes van een polyptychon. Het schrijfplankje van Tolsum maakte waarschijnlijk deel uit van een set van drie plankjes (triptychon), hoewel niet helemaal uit te sluiten valt dat het plankje het tweede deel was in een diptychon. Over welk plankje binnen dit triptychon we met het plankje uit Tolsum beschikken, zijn de meningen verdeeld: het zou kunnen gaan om het laatste of het middelste plankje.¹⁰

Een set of codex van plankjes kon men verzegelen om de inhoud ervan te beschermen. Een codex van schrijfplankjes werd ombonden met een draad. Vervolgens werd de zegel rechtstreeks op het draad aangebracht in een ondiepe groef (*stria*) of in een brede en verdiepte sleuf (*sulcus*). Het Tolsumer schrijfplankje is voorzien van een *sulcus*. De *sulcus* is een brede en verdiepte vorm van een *stria*. Bij plankjes met een *sulcus* liep de draad dus door de *sulcus* waarop de zegels werden aangebracht. Door de zegels in deze verdieping (*sulcus*) aan te brengen, werden de zegels beschermd.¹¹ Overigens zijn in de *sulcus* van het plankje van Tolsum geen sporen van zegels aangetroffen.

Uit de late oudheid stamde de zogenaamde 'consulaire diptychon'. Het was het gebruik bij hoge staatsambten, en vooral bij het ambt van consul, bij aantreden een ivoren diptychon met kostbaar snijwerk aan de buitenzijde aan de ambtsdrager te schenken. Talrijk exemplaren zijn bewaard gebleven omdat zij in de Middeleeuwen opnieuw gebruikt werden als boekbanden. In de Middeleeuwen bleven schrijfplankjes in gebruik: studenten droegen diptycha aan hun riem om snel teksten te kunnen schrijven en schrijvers gebruikten de plankjes voor concepten. In de Middeleeuwen werd administratie bijgehouden op schrijfplankjes. Op sommige plaatsen heeft een dergelijk gebruik van schrijfplankjes tot in de negentiende eeuw voort geduurd.¹²

Handgeschreven Latijn: cursiefschrift

Het schrift dat we aantreffen op het Tolsumer schrijfplankje, noemen wij cursiefschrift. Dit cursiefschrift is erg moeilijk te lezen. Dat vond men in de Oudheid ook al, zoals onderstaand fragment laat zien. In een scene van de Romeinse komediedichter Plautus is slaaf Pseudolus niet onder de indruk van het geschrevene in een wastafeltje dat gezonden is aan zijn meester Calidorus door zijn geliefde: "k Moet lachen. Zijn er kippen die met handen leven? Want het lijkt mij eerder door een kippetje geschreven".¹³ De lettervormen van het cursiefschrift vertonen weinig overeenkomsten

Afb. 4. Romeinse baksteen met ingekraste tekst. Gevonden in de pannenbakkerij van het Romeinse leger bij Berg en Dal in de omgeving van Nijmegen. Hoogte circa 30 cm (collectie Museum Het Valkhof, Nijmegen) (foto Museum Het Valkhof, Nijmegen).

met ons moderne handschrift en het geschrevene kan slecht of moeilijk leesbaar zijn door de toestand waarin het beschreven object zich bevindt. In het geval van het schrijfplankje van Tolsum zijn inkepingen moeilijk zichtbaar, er zitten beschadigingen in het hout, er is vuil en ook houtnerven kunnen voor inkepingen (letters) worden aangezien.

Bij het schrijfplankje van Tolsum is de waslaag verdwenen door lang verblijf in de bodem, maar de sporen die de stilus heeft nagelaten in het hout zijn gebleven. Mogelijkerwijs is met het schrijven van de tekst opzettelijk de tekst ook door de was heen in het hout gegraveerd om de tekst te bewaren. Gelukkig is er slechts één keer gebruik gemaakt van het wastafeltje en zijn er dus geen sporen van verschillende teksten die bij opeenvolgend gebruik over elkaar geschreven zijn. Dit maakt het moeilijke proces van ontcijferen iets minder ingewikkeld.

Het schrijven met een *stilus* in de was van een schrijfplankje verandert de vorm van de letters ten opzichte van het schrijven met inkt. Interessant in dit verband zijn daarom ook die schrijfplankjes waarop aan de boven- of buitenzijde met inkt door dezelfde schrijvershand is beschreven als de binnenzijde.¹⁴ Het is moeilijker om in de taaie was (of doorgedrukt in het onderliggende hout) ronde vormen te schrijven of horizontale strepen te zetten. Ook moest je vaker een afzet maken. Strepen van boven naar beneden zijn daarentegen wel makkelijk te zetten. Ook wordt het

schrijven bemoeilijkt door de dunne schaft van de stilus die het lastig maakt stevig vastgehouden te worden bij het schrijven in taaie was.¹⁵ Ook dit zijn factoren die het ontcijferen van tekst in een schrijfplankje bemoeilijken.

Het cursiefschrift is in de Romeinse tijd het gebruikschrift of het alledaagse schrift. Hiertegenover staat de *capitalis*, die werd gebruikt in officiële documenten en als boekschrift. Het cursiefschrift ontleent zijn naam (cursief) aan het vloeiende en lopende karakter ervan.¹⁶ Het werd gebruikt op bijvoorbeeld wastafeltjes, op plankjes waarop met inkt geschreven werd, op loden vloektabletten, inscripties in klei, teksten op papyrus of graffiti in muren gegraveerd. Op een Romeinse baksteen uit Nijmegen staat de volgende handgeschreven Latijnse tekst die er voor het bakken ingekrast is: 'Op 1 juni heeft Quartus 214 bakstenen gevormd' (afb. 4). Het Romeins cursiefschrift is onder te verdelen in Oud Romeins Cursief (ORC), een majuskelcursief, en Nieuw Romeins Cursief (NRC), een minuskelcursief. De tekst op het Tolsumer schrijfplankje is geschreven in ORC. Vanaf de derde eeuw raakte het NRC steeds meer in gebruik.¹⁷ Met een datering van het Tolsumer schrijfplankje van 29 na Chr. hebben we te maken met een vroeg voorbeeld van handgeschreven Latijn en van ORC.

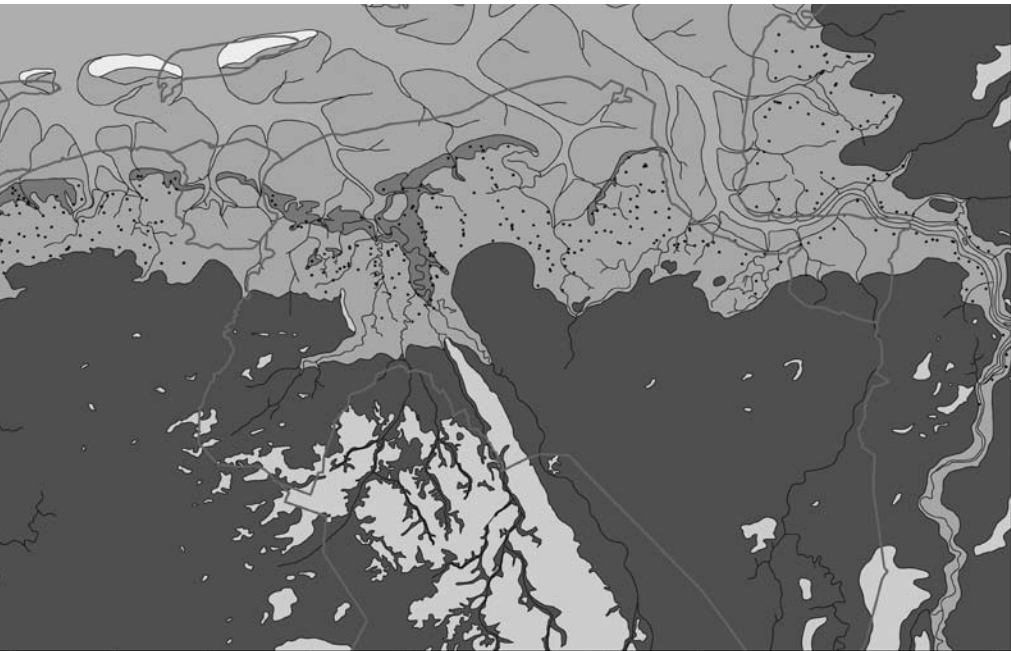

Afb. 5. Terpenkaart van Noord Nederland in de eerste eeuw n. Chr. (naar P. Vos, E. Knol, 'Wierden ontstaan', blz. 132-133)

*Friesland in de Romeinse oudheid*¹⁸

De Friezen bewoonden een terpenlandschap tussen de Oude Rijn en de Eems, dat onder directe invloed van getijden stond (afb. 5). De Romeinse geschiedschrijver Tacitus maakte een onderscheid tussen de 'Grote Friezen' in het huidige Friesland en de 'Kleine Friezen' in het tegenwoordige Noord Holland.¹⁹ Ten oosten van de Friezen woonden de Chauken in het kustgebied tot aan de Elbe.

De eerste kennismaking van de Romeinen met de Friezen vond vermoedelijk plaats in 12 v. Chr. als de Romeinse legeraanvoerder Drusus het noorden aandoet. Drusus onderwierp de Frisii (Friezen) en liet garnizoenen achter. De verhoudingen tussen de Friezen en de Romeinen waren in het algemeen harmonieus. De Friezen betaalden belasting en vochten mee in het Romeinse leger. De expansie van de Romeinen onder leiding van Drusus naar het noorden maakte deel uit van de zogenoemde Elbe-politiek van keizer Augustus, waarbij het doel was de Elbe tot noordgrens van het Romeinse Rijk te maken. Aanvankelijk leken de Romeinen in deze opzet te slagen, maar de verloren Slag in Teutoburgerwoud in 9 na Chr. (Varus-slag) tegen de Germanen was een rake klap in het gezicht van de Romeinen. Er vonden na de expeditie van Drusus veldtochten plaats naar het noorden

Afb. 6. Archeologische opgraving in de terp bij Winsum-Bruggeburen in 1997. (© Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie)

(Tiberius in 4 en 5, Germanicus in 15 en 16). De Romeinen bleven aanwezig ten noorden van de Rijn: in 15 of 16 werd een havenvesting (Velsen) opgericht. Bentumersiel (D) en het Friese Winsum komen in aanmerking als mogelijke militaire steunpunten (afb. 6).²⁰ De Friezen kwamen in 28 in opstand tegen de Romeinen. In 47 onderwierp de gouverneur van Germania Inferior, Corbulo, de Friezen in zijn strijd tegen opstandige Chauken, maar hij werd datzelfde jaar door keizer Claudius teruggeroepen. Vanaf 47 houden de Romeinen de Oude Rijn als noordgrens aan van het Romeinse Rijk. Deze grens noemen we de *limes*. Bij Tacitus lezen we over een gezantschap van twee Fries koningen (Verritus en Malorix) naar Rome in 58 om hun zaak bij keizer Nero te bepleiten. De Romeinen stonden de Friezen niet toe zich te vestigen aan de noordzijde van de vruchtbare Rijn oevers, waarna de twee Friese koningen zich, tevergeefs, tot keizer Nero hadden gewend. Ook streden de Friezen mee aan de zijde van de Bataven in de Batavenopstand van 69-70. De vreedzame periode werd verstoord vanaf 250 door invallen van Germaanse stammen waaronder de Franken. Vanaf 350 raakte het noorden onbewoond, de zogenoemde volksverhuizingentijd, en vanaf begin vijfde eeuw kwam er een einde aan de Romeinse aanwezigheid in de Lage Landen.²¹

De Friezen leefden hoofdzakelijk van veeteelt, maar dreven door hun ligging langs vaarroutes ook ruilhandel (boter, kaas, zout, wol en leer,

pelzen, barnsteen en ook slaven). De Friezen verhandelden daarbij niet alleen door henzelf geproduceerde goederen, maar fungeerden ook als doorgeefluik. De meeste producten werden verkocht aan de Romeinse troepen langs de Rijn. In de terpen zijn naast lokaal geproduceerde voorwerpen Romeinse importen aangetroffen waaronder (goden)beeldjes, glas en aardewerk, sieraden, munten en delen van militaire uitrusting. Het gebruik van de Romeinse importen door de Friezen hoefde niet perse aan te sluiten bij het doel waarvoor zij oorspronkelijk geproduceerd werden. Behalve uit de al genoemde handel kwamen deze voorwerpen ook voort uit een militaire achtergrond (bijvoorbeeld, meegenomen door Friese soldaten die terugkeerden na hun Romeinse diensttijd) of vanuit een politieke achtergrond (als geschenken als onderdeel van diplomatie). Onze kennis van de Friezen in de Romeinse tijd berust op schriftelijke bronnen (hoofdzakelijk Romeinse geschiedschrijving)²² en archeologische vondsten. Beide soorten bronnen geven ons verschillende informatie en een verschillend beeld. In de ogen van de Romeinen waren de Germanen strijdlustige, moedige vechters, agressief, maar tegelijkertijd beschouwden zij hen ook als barbaren met zeer eenvoudige levenswijze en altijd uit op verandering: niet naleven van verdragen, snel wisselen van leiders en vaak verhuizen. Zo noemde de Romeinse bestuurder en encyclopedist Plinius de Oudere de inwoners van het terpenland met een gevoel voor medelijden 'dat arme volk'²³ en in de ogen van diezelfde Plinius was men als slaaf in Rome beter af dan als vrij burger in het terpenlandschap.²⁴ Ook Tacitus was niet enthousiast over Germanië: 'Wie zou Azië, Afrika of Italië verlaten en op zoek gaan naar Germanië? Het terrein is er woest, het klimaat ruw, het leven en landschap somber. Hier kom je alleen indien het je vaderland is'.²⁵ De archeologische vondsten wijzen eerder op een vreedzame boerengemeenschap. Een combinatie van beide, een samenleving gebaseerd op akkerbouw en veeteelt onder leiding van heersende klasse met voortdurende strijd om macht, lijkt een reëel beeld voor de Friezen te zijn.²⁶

De tekst door C.W. Vollgraff: ontcijfering, bekendheid en twijfel

Terug naar het schrijfplankje van Tolsum. Zoals gezegd is volgens Vollgraff het schrijfplankje een koopcontract van een koe tussen een inheemse bewoner en een Romein. Naast de tekst heeft hij ook twee foto's gepubliceerd van de twee kanten van het schrijfplakje. Op deze foto's had hij met witte verf de letters overgetrokken zoals hij ze meende te kunnen lezen. Deze foto's werden nog gebruikt in latere publicaties.²⁷ Vollgraff besloot zijn artikel uit 1917 in *De Vrije Fries* met de zin: 'Mogen anderen spoedig op hunne beurt de tabula van Tolsum onderzoeken en de hier voorgestelde lezing en verklaring hetzij bevestigen hetzij verbeteren!'

De door Vollgraff gepubliceerde tekst kreeg al snel bekendheid. Zelf gaf Vollgraff internationale bekendheid aan deze vondst door zijn publicatie in het tijdschrift *Mnemosyne*, in 1917. Er werd in de jaren daarna druk gediscussieerd over de tekst, met name over de juridische formuleringen in de tekst en over mogelijke andere lezingen daarvan.

In archeologische en historische literatuur wordt de tekst over de verkoop van een rund vaak genoemd. Vanuit deze hoek was er veel minder commentaar op de tekst. De internationale aandacht ging vooral uit naar het feit dat het koopcontract was gesloten tussen een Romein en een inwoner van een gebied, ver buiten het Romeinse Rijk.²⁸ Niet alleen de juridische elementen uit de tekst werden becommentarieerd, maar ook de namen van de in de tekst genoemde consuls heeft tot verschillende dateringen geleid. Sommige daarvan zijn gebaseerd op de namen van de consuls, terwijl andere meer gebaseerd lijken te zijn op de historische waarschijnlijkheid. De dateringen variëren van eind eerste eeuw voor Chr. tot begin tweede eeuw na Chr.

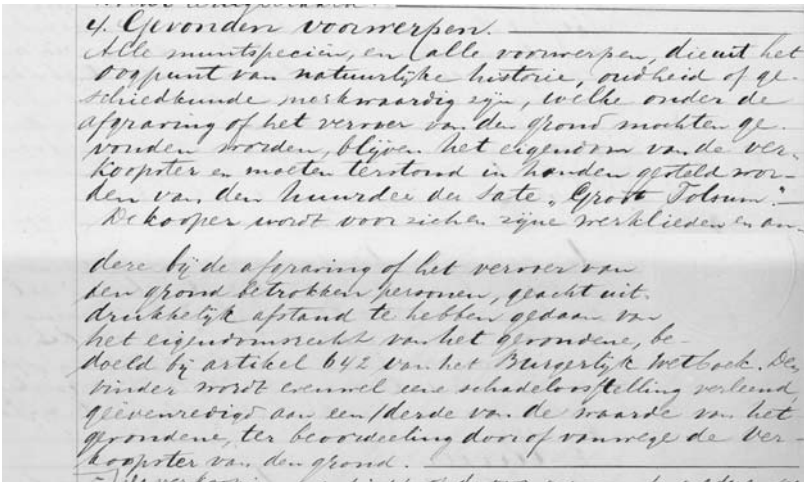
Op een gegeven moment was er twijfel over de echtheid van het schrijfplankje. Daarom is op verzoek van E. Slob een ¹⁴C-datering uitgevoerd in Groningen, waarmee de echtheid van het plankje werd aangetoond.²⁹ Er was niet alleen twijfel over de echtheid van het schrijfplankje, maar er ontstond ook scepsis over de vondstcontext. Deze begon toen de Nederlandse archeoloog en epigraaf J.E. Bogaers tijdens de Reuvensdagen, het jaarlijkse congres van Nederlandse archeologen, in Leeuwarden in 1988 zijn twijfel had geuit over de vraag of het koopcontract uit Tolsum daar eigenlijk wel thuishoort.³⁰ Volgens Bogaers was het onmogelijk dat in de Friese terp Tolsum een Romeins juridisch contract aangetroffen zou kunnen worden. Een dergelijk document zou eerder verwacht worden in een Romeins legerkamp of in een Romeinse stad maar niet in het verre Friesland. Bogaers ging er vermoedelijk van uit dat het schrijfplankje in de tweede eeuw gedateerd moest worden en in deze periode lag Tolsum ver buiten het Romeinse Rijk.

Na de door Bogaers geuite twijfels, die hij overigens nooit heeft gepubliceerd, werd door de Groningse archeoloog J. Bos geopperd dat het schrijfplankje zich in Tolsum waarschijnlijk in een secundaire context bevond, dat wil zeggen een context die het gekregen had nadat het uit een Romeinse context was meegenomen.³¹ Bos suggereerde dat een Friese handelaar het schrijfplankje in een partij goederen zou hebben meegenomen uit Nijmegen. Daarna opperde archeoloog W.A. van Es dat een Friese soldaat tijdens de Bataafse opstand in het jaar 69 het schrijfplankje in Xanten zou kunnen hebben geroofd toen de legerplaats daar werd geplunderd en in brand gestoken.³²

Commerciële afgravingen versus wetenschappelijk onderzoek

Het probleem met het schrijfplankje van Tolsum is dat het gevonden is tijdens een commerciële en niet bij een wetenschappelijk gecontroleerde opgraving. Hierdoor is elke vorm van vondstcontext verloren gegaan, wat de discussie over de herkomst van het plankje aanwakkert. In de tweede helft van de 19de eeuw nam de handel in terpaarde sterk toe toen bleek dat deze bijzonder geschikt was als teelaarde voor akkers en weiden. De honderd jaar daarna tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog zijn tijdens dit grote cultuurvernielen toch nog vele, vele duizenden objecten uit het gehele terpengebied tijdens het afgraven van de terpen verzameld. Het Fries Genootschapslid Wopke Eekhoff, de stadsarchivaris van Leeuwarden, stelt in 1845 voor om een commissie te benoemen die zorg draagt voor het veiligstellen van vondsten en andere gegevens en tijdig wil worden geattendeerd op nieuwe terpaafgravingen. Dit initiatief werd terstond gehonoreerd.

In Tresoar wordt de notariële akte bewaard die zestig jaar later, in 1909, zeer gedetailleerde gegevens bevat over de condities waaronder de terp van Tolsum mocht worden afgegraven.³³ Ook over het omgaan met terpoudheden zijn voorwaarden in een paar regels opgenomen. Aan de inhoud van de voorwaarden is goed af te lezen dat men inmiddels door ondervinding had bijgeleerd sinds 1845 (afb. 7).

Afb. 7. Detail uit de koopakte van het terpeiland 'Groot Tolsum'. Voorwaarde 4 'Gevonden voorwerpen' bepaalt dat 'alle muntspeciën en alle voorwerpen, die uit het oogpunt van natuurlijke historie, oudheid of geschiedkunde merkwaardig zijn' bewaard moeten blijven (collectie Tresoar, Leeuwarden, notarieel archief; toegang 26, inv. 49112, repertoirenr. 190 en 201) (foto Tresoar, Leeuwarden)

Afb. 8. Afgravers poseren onder leiding van terpbaas K. Reitsma bij de kiepkarren op de in afgraving zijnde Burmania terp onder Ferwerd. Op de achtergrond de masten van een skûtsje (ca.1912); opname P.R.van Steinvoorn, Ferwerd (collectie Fries Museum, prentenkabinet pta 212-016) (foto Fries Museum, Leeuwarden)

De handel in terpaarde was *booming business* in die tijd. Het hoogtepunt van de commerciële afgravingen lag rond de eeuwwisseling, bij de start van ontginning van (heide-) zandgronden en dalgronden in de Friese Wouden, het Groningse Westerwolde en vooral Drenthe.

Wie verdienden er zoal aan? De veelal absenteïstische grondeigenaren allereerst, de ontginningsboertjes, schippers, grondwerkers-landarbeiders, notariskantoren, geldschietters. Het rijk pikte ook nog een graantje mee, via een in vanaf 1905 ingevoerde vermogensaanslag op bezit van vruchtbare terpgrond. Sommige terpen brachten de eigenaren ettelijke tienduizenden guldens op terwijl men de ondergrond gewoon behield, aldus Halbertma in 1963 in zijn groot overzicht van de geschiedenis van het terpenonderzoek.³⁴ Ook Tolsum past goed in dit beeld (afb. 8).

Pas vanaf het tweede kwart van de vorige eeuw kwam meer systematisch terpenonderzoek op gang. Niet alleen op toevalsvondsten, maar meer op vondstobjecten, aangetroffen in samenhang met andere grondsporen – de zogeheten vondstcontext – kwam de nadruk te liggen. Zo wist de Groninger professor Albert Egges van Giffen (1884-1973) voor het eerst huisplattegronden bloot te leggen: in Ezinge begin dertiger jaren, maar ook in Friesland bij Hatsum nabij Dronrijp.

Van Giffen begon de opgravingsdocumentatie en -methode bij zijn terpenonderzoek en wierdenonderzoek voor het eerst ingrijpend te

verbeteren. Op het opgravingsvlak werden de sporen door middel van een rechthoekig coördinatennet ingemeten; deze metingen konden op het door hem ingevoerde millimeterpapier gemakkelijk ingetekend worden. Daardoor konden de (horizontale) opgravingsvlakken en de (verticale) profielen ruimtelijk in hun onderlinge samenhang bestudeerd worden. Ten slotte groef hij, om niets te missen, grootschalig op. Ezinge werd zo zijn hoogtepunt. In 1930 ontdekte hij, tijdens de afgraving, goed bewaarde resten van woonlagen in het centrale deel van deze terp: diverse plattegronden van voor-Romeinse boederijen, met dragende stijlen en vlechtwanden, stalboxen en haardplekken, alles prachtig bewaard in de vochtige kleiafzettingen.

Zo moeten we na het bovenstaande duidelijk met spijt constateren dat het schrijfplankje van Tolsum helaas te vroeg gevonden is. In 1914 waren de mogelijkheden voor wetenschappelijk gecontroleerde opgravingen nog maar beperkt aanwezig. Vanuit Leiden – vanaf 1820 het centrum voor archeologisch onderzoek – moest heel Nederland worden bestreken en het zal duidelijk zijn dat de soms wel vijftig gelijktijdige terp- en wierdeafgravingen in Noord-Nederland de archeoloog in Leiden voor een dilemma plaatste. Waar te beginnen? De toenmalige conservator van het Fries Museum, mr. Pieter Boeles, deed wat hij kon, maar hij was van huis uit geen veldarcheoloog. Als jurist deed hij het museum en de archeologie en numismatiek in het bijzonder er als hobby naast, weliswaar als een zeer verdienstelijk kamergeleerde. Wel was er een wijziging ten gunste, toen in 1904 tijdens de afgraving van de hoogste terp van Friesland, Hogebeintum, een vroeg-middeleeuws grafveld werd aangesneden. Boeles liet een dagelijks toezicht op het bergen van de vondsten vooral uit dit grafveld aanstellen, maar tot het doen van een werkelijke opgraving kwam het nog niet. Pas toen Van Giffen zich met terpenonderzoek ging bezighouden vanuit het in 1920 opgerichte Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen kon een begin worden gemaakt met gecontroleerde opgravingen.

Het Tolsum avontuur valt hier precies tussenin. Er was via de notariële akte van verkoop wel vastgelegd dat alle vondsten uit de Tolsum terp bewaard gebleven moesten worden, maar dat wil niet meteen zeggen dat er over de vondstcontext in 1914 nadere gegevens zijn vastgelegd. Dat kon simpelweg niet, want een terpgraver was geen opgeleide veldarcheoloog die aandacht wist te schenken aan grondsporen en omliggende vondsten, maar doorgaans een ongeschoolde grondwerker.

Toekomstig onderzoek: dendrochronologisch onderzoek naar het schrijfplankje

Van het verleden van het schrijfplankje naar de toekomst. Het jongste onderzoek in Oxford is met de modernste *state of the art* techniek uitgevoerd. Ook is de in deze bundel gepresenteerde nieuwe tekstanalyse uitgevoerd

door experts met een door jarenlange ervaring opgebouwde kennis omtrent interpretaties van Romeins cursiefschrift uit het begin van de jaartelling. En sinds de tijd van Vollgraff heeft het onderzoek naar deze teksten niet stilgestaan en beschikken we over meer vergelijkingsmateriaal. Wij zijn we bijna honderd jaar later nog beter ingevoerd in de specialistische materie van juridische teksten. Dit sluit evenwel niet uit om ook in de nabije toekomst uit te zien naar nieuw non-destructief onderzoek naar zowel plankje als verschillende details van tekstlezing.

Na het nieuwe onderzoek in Oxford komt nu ook de absolute dateringsmethode dendrochronologie in beeld. In 1994 was al de ¹⁴C-methode in stelling gebracht (zie boven). De dendrochronologie stond in onze streken nog in haar kinderschoenen, zeker wat toepasbare gegevens van zilverspar (de houtsoort van het schrijfplankje) betrof. Volgens mededeling van dr. W.A. Casparie destijds waren nog geen geschikte trajecten uit klimaatregio's in deze streken voorhanden van *abies* (zilverspar) en ook het aantal beschikbare jaarringen op het plankje bedroeg te weinig volgens de richtlijnen van toen: 30 jaarringen zijn aanwezig, terwijl er voor dendrochronologisch onderzoek destijds, 1994, 50 jaarringen noodzakelijk waren.

Onder de dendrochronologische methode wordt het dateren van hout aan de hand van specifieke jaarringpatronen verstaan. Doordat herkenbare en unieke patronen aan elkaar te koppelen zijn, is het mogelijk hout te dateren door jaarringen te meten en te tellen. De datering geldt voor het moment dat de boom is gekapt. De dikte van jaarringen is afhankelijk van klimatologische omstandigheden, zoals temperatuur en neerslag. Deze omstandigheden verschillen door de jaren heen en ook per regio kunnen deze sterk variëren. Tijdens de groei van een boom ontstaat een heel bepaald patroon van jaarringen, variërend in diktes per tijdvak en per klimaatsregio.

Bomen uit dezelfde streek, die in overlappende periodes hebben gegroeid, vertonen overeenkomsten in dit jaarringpatroon. Door deze patronen aan elkaar te koppelen, kan een doorlopend traject van jaarringen samengesteld worden, waarbij elke jaarring één jaar vertegenwoordigt. Deze methode maakt het dan ook mogelijk om archeologische objecten van hout absoluut te dateren. Op sommige plaatsen in Europa zijn al trajecten van meer dan 9000 jaarringen aan elkaar te koppelen van eikenhout.

De moeilijkheid bij het Tolsummer schrijfplankje is echter dat er geen zekerheid bestaat over de exacte herkomst van het kaphout van het plankje. Van waar in Europa kan de zilverspar zijn gekomen die voor vervaardiging van dit schrijfplankje is verzaagd? – dat is de hamvraag. Met in achtneming dat dendrochronologisch onderzoek alleen de kapdatum van de boom meet, niet de productiedatum van het plankje, of de datum van het

opstellen van het contract, kan het nu met de datering van het plankje in 29 na Chr. eenvoudiger worden om in beschikbare *abies*-trajecten te gaan zoeken naar een match. Toekomstig onderzoek brengt ons ook hier wellicht een belangrijke stap verder.

Met het verschijnen van de nieuwe tekst van het Tolsumer schrijfplankje door Bowman, Tomlin en Worp en de eerste interpretatie van deze tekst op de verschillende vakgebieden via deze publicatie en andere publicaties breekt er een nieuwe fase aan in de geschiedenis van het Tolsumer schrijfplankje. Hopelijk wordt hiermee het startsein gegeven voor nieuwe discussie in zowel wetenschappelijk als publiek debat.

Gebruikte literatuur:

- Aarts, J., 'Romeins geld: ritueel en de markt in een Bataafse gemeenschap', in: N. Roymans, T. Derks & S. Heeren, *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse Rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2007
- Bechert, T., *Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas. Die Provinz Germania Inferior*. Hirmer Verlag, München 1982.
- Bischoff, B., *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters; mit einer Auswahlbibliographie 1986-2008 von Walter Koch*, Erich Schmidt Verlag, Berlijn 2009.
- Blanck, H., *Das Buch in der Antike*. Beck, München 1992.
- Bloemers, J.H.F., 'Acculturation in the Rhine/Meuse basin in the Roman period: A preliminary survey', in: R. Brandt & J. Slofstra, *Roman and Native in the Low Countries*, BAR International Series 184 (1983), pp. 159-209.
- Boeles, P.C.J.A., 'De vondsten uit de terp "Groot Tolsum". De invoer van terra sigillata in Friesland', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 102-125. – Digitaal via: <http://www.friesgenootschap.nl/artikelen/frame.htm?uri=dvf-0372-1917-25.pdf>
- Boeles, P.C.J.A., *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór- en vroege geschiedenis*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 1927; tweede uitgebreide druk 1951).
- Bos, J.M., *Archeologie van Friesland*. Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 1995.
- Bos, J.M., 'Beetgum en Tolsum: heilige huisjes in de Friese archeologie?', in: *It Beaken* 58 (1996), pp. 42-46.
- Bowman, A.K., *Life and letters on the Roman frontier. Vindolanda and its people*. The British Museum Press, Londen 2003.
- Drummond, S. K., & L. H. Nelson, *The western frontiers of Imperial Rome*. Sharpe, New York 1994.
- Elton, H., *Frontiers of the Roman Empire*. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 1996.
- Erdrich, M., *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2001.
- Es, W.A. van, 'Romeinse importen in de wierden van Groningen en Friesland', in: H.

- Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems: een geografisch-historische benadering*. 2 delen; Wolters, Groningen 1963.
- Es, W.A. van, *De Romeinen in Nederland*. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1981.
- Es, W.A. van, 'Romeinse importen in de wierden van Groningen en Friesland', in: Knol e.a. (red.), *Professor van Giffen*, pp. 167-181.
- Foerster, H., *Abriss der Lateinischen Paläographie*. Anton Hiersemann, Stuttgart 1963.
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, first report on the excavation. An early Roman outpost among the Frisians? Part one: The Roman coins', in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000), pp. 225-235.
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, second report on the excavation. The Roman pottery', in: *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), pp. 435-467.
- Galestin, M.C., 'Winsum-Bruggeburen, third report on the excavation. Bronze and other Roman finds', in: *Palaeohistoria* 43/44 (2001/2002), pp. 469-482.
- Galestin, M.C., 'Frisii and Frisiavones', in: *Palaeohistoria* 49/50 (2007/2008), pp. 687-708.
- Galestin, M.C., 'Romeinse handel in Friese terp', in: K. Huisman e.a. (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Argeologysk Wurkferbân: archeologisch onderzoek in Fryslân*. Fryske Akademy / Afûk, Ljouwert 2008, pp. 121-126.
- Galestin, M.C., 'Roman artefacts beyond the northern frontier: Interpreting the evidence from The Netherlands' in: *European Journal of Archaeology* 13 (2010) (in press).
- Halbertsma, H., *Terpen tussen Vlie en Eems: een geografisch-historische benadering*. 2 delen; Wolters, Groningen 1963.
- Herrmann, J. (Hrsg.), *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausends u. Z.* (Schriften und Quellen der alte Welt, 37) 4 delen; Akademie-Verlag, Berlin 1988-1992.
- Horatius, *Verzamelde gedichten*; uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P. Schrijvers. Historische Uitgeverij, Groningen 2003.
- Knol, E., A.C. Bardet & W. Prummel (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden*, Heveskes / Groninger Museum, Veendam / Groningen 2005.
- Lendering, J., *De randen van de aarde: de Romeinen tussen Schelde en Eems*. Ambo, Amsterdam 2000.
- Meyer, E.A., *Legitimacy and Law in the Roman World. 'Tabulae' in Roman Belief and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.
- Plautus, *Komedies*; vertaald en van aantekeningen voorzien door J. Hemelrijk; ingeleid door J.M. Hemelrijk. Ambo, Baarn 1992.
- Plinius, *De wereld*; vertaald door J. van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters. Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 2004.
- Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*; vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P. Gerbrandy. Historische Uitgeverij, Groningen 2001.
- Slob, E., 'De koopacte van Tolsum in het Fries museum', in: *De vrije Fries* 75 (1995), pp. 7-18.
- Slob, E., 'De koopacte van Tolsum', in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 66 (1998), pp. 25-52.

Tacitus, *Het leven van Agricola; De Germanen*; vertaald door V. Hunink. Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2000.

Verboven, K., 'Good for Business. The Roman army and the emergence of a 'Business class' in the northwestern provinces of the Roman Empire (1st century BCE - 3rd century CE)', in: L. de Blois & E. Lo Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 BC - AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects* (Impact of Empire 6). Brill, Leiden / Boston 2007, pp. 295-314.

Vollgraff, C.W., 'Eene romeinsche koopacte uit Tolsum', in: *De Vrije Fries* 25 (1917), pp. 71-101.

Vollgraff, C.W., 'De tabella emptionis aetatis Traiani nuper in Frisia reperta', in: *Mnemosyne* 45 (1917), pp. 341-352.

Vos, P., & E. Knol, 'Wierden ontstaan in een dynamisch getijdenlandschap'. in: Knol e.a. (red.), *Professor Van Giffen*, pp. 118-135.

Whittaker, C.R., *Frontiers of the Roman Empire*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1994.

Noten

- 1 In de notariële akte staat vermeld: Adelaïde Hingst – dit in afwijking van Boeles, 'Vondsten', 103; Aletta Hingst; was dit haar roepnaam?
- 2 Zie voor tekstedities met vertaling van het schrijffplankje, bijlage 2: Overzicht van de drie tekstedities met vertaling.
- 3 Vollgraff, 'Romeinsche koopacte'; Vollgraff, 'De tabella emptionis'.
- 4 Slob, 'De koopacte van Tolsum' (1995); Slob, 'De koopacte van Tolsum' (1998).
- 5 Vergelijk Martialis 14, 5: *Pugillares eborei* (ivoren notitieboekje): 'Languida ne tristes obscurent lumina cerae, | Nigra tibi niveum littera pingat ebur'.
- 6 Horatius, *Satiren*, 1, 10, 72-3: 'saepe stilum vertas, iterum quae digna legi sint | scripturus' (vertaling: P. Schrijvers).
- 7 Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 10, 3, 31: 'scribi optime ceris, in quibus facillima est ratio delendi, nisi forte visus infirmior membranarum potius usum exiget' (vertaling: P. Gerbrandy).
- 8 Blanck, *Das Buch in der Antike*, 51; het is onduidelijk of pugillares of pugillaria (notitieboekjes) wasplankjes zijn: ook mogelijk is dat met pugillares of pugillaria schrijffplankjes die beschreven werden met inkt worden aangeduid (zie Bowman, *Life and letters*, 81-82).
- 9 Blanck, *Das Buch der Antike*, 51, 86.
- 10 Zie voor de bespreking van de positie van het Tolsumer plankje als laatste plankje binnen het triptychon de bijdrage van Bowman & Tomlin in deze bundel, 'The Frisian Ox sale', @; en als middelste plankje de bijdrage in deze bundel van Galestin, 'Terug naar Tolsum', @.
- 11 Meyer, *Legitimacy and law*, 127-132.
- 12 Bisschop, *Paläographie*, 29-30.
- 13 Plautus, *Pseudolus*, 29-30: PS. 'An, opsecro hercle, habent quas gallinae manus? | nam

- has quidem gallina scripsit' (vertaling: Hemerijk) (<http://vindolanda.csad.ox.ac.uk>; geraadpleegd 26-02-2010)
- 14 Bischoff, *Paläographie*, 29.
- 15 Foerster, *Abriss*, 119-120.
- 16 Het woord 'cursief' is afgeleid van *cursus*, deelwoord van het Latijnse werkwoord *currere* – rennen, lopen
- 17 Bischoff, *Paläographie*, 85-86.
- 18 Voor dit beknopte overzicht is gebruik gemaakt van Boeles, *Friesland in de elfde eeuw*, Bos, *Archeologie van Friesland*, Lendering, *De randen van de aarde*, en Van Es, 'Romeinse importen'.
- 19 Tacitus, *Germania* 34,1: 'Maioribus minoribusque Frisiis vocabulum est ex modo virium.'
- 20 Zie voor Winsum: Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, first report'; Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, second report'; Galestin, 'Winsum-Bruggeburen, third report'; Galestin, 'Frisii and Frisiavones'; Galestin, 'Romeinse handel in Friese terp'; Galestin, 'Roman artefacts'.
- 21 Zie bijlage 1 in deze bundel, Historisch overzicht.
- 22 Een bronnenoverzicht van Friezen in de Griekse en Latijnse letterkunde: Hermann, *Griechische und lateinische Quellen*.
- 23 Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 16,3: 'misera gens'.
- 24 Plinius de Oudere, *Naturalis Historia* 16,4: 'et hae gentes, si vicantur hodie a populo Romano, servire se dicunt!'
- 25 Tacitus, *Germania*, 2,2: 'Quis porro, praeter periculum horridi et ignoti maris, Asia aut Africa aut Italia relicta Germaniam peteret, informem terris, asperam caelo, tristem cultu adspectuque, nisi si patria sit?' (vertaling: V. Hunink).
- 26 Van Es, 'Romeinse importen', 169-170.
- 27 Van Es, *De Romeinen in Nederland*, 264, fig. 206; Aarts, 'Romeins geld' 127, fig. 11.
- 28 Bloemers, 'Acculturation in the Rhine/Meuse basin'; Bechert, *Römisches Germanien*; Erdrich, *Rom und die Barbaren*; Drummond & Nelson, *The western frontiers of Imperial Rome*; Elton, *Frontiers of the Roman Empire*; Meyer, *Legitimacy and law*; Verboven, 'Good for Business'; Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire*.
- 29 Slob, 'De koopakte van Tolsum' (1998), 27-28.
- 30 Bos, 'Beetgum en Tolsum'.
- 31 Bos, 'Beetgum en Tolsum'.
- 32 Van Es, 'Romeinse importen'.
- 33 Zie bijlage 3 Notariële akte van de afgraving van de terp Groot Tolsum, 1909 (Tresoar, notarieel archief, toegangsnummer 26, inventarisnummer 49112, repertoire nummers 190 en 201).
- 34 Halbertsma, *Terpen tussen Vlie en Eems*.